

SZÉLJEGYZETEK SZALAI ERZSÉBET DOLGOZATÁHOZ

Kovách Imre

(tudomány igazgató-helyettes, MTA PTI)

A MŰFAJ

Szalai Erzsébet dolgozata egy kongresszusi előadás írott változata. Szinte megvalósíthatatlan, amire a szerző vállalkozik, amikor a közép- és kelet-európai térség új rendszereinek – a dolgozatban használt terminussal újkapitalizmusának – nagy kérdéseit és dilemmáit, az azokra születő értelmiségi reflexiókat, valamint az értelmiségi magatartásmintákat kívánja feldolgozni egy rövid esszé keretében. Az értelmiség dilemmáiról ebben az összefüggésben nagyon kevés értekezés született, amelyet önmagában is a korszak jellegzetességként értelmezhetünk. A szerző nem először tapasztalt intellektuális bátorsága és kezdeményezőkézsége olyan téma elemzéskísérletéhez vezetett, amely jelentősége ellenére ténylegesen hiányzik az értelmiségi és egyéb vitákból és a társadalomtudományi kutatásokból. A dolgozat értéke ugyanakkor vállalt feladata kivitelezhetőségének a határa a lényegében hiányzó kutatásokra és vitákra visszavezethető. A szerző nem véletlenül támaszkodik az értelmiségről szóló részben egyéb vonatkoztatási pontok hiányában elsősorban saját korábbi műveire és „résztvevő megfigyeléseire”.

A vállalkozás egy rövid dolgozat keretei között és a vonatkozó szisztematikus kutatások és viták hiányában lényegét tekintve lehetetlen feladat, ugyanakkor tökéletesen érthetőek és tiszteletre méltóak a szerző lényegre törő kérdésfeltevései és tisztázó szándéka. A dolgozat vitájának felkért hozzászólójaként és a hozzászólás írott változatának elkészítésekor két közelítésmódot szerettem volna elkerülni. A megelőző és magalapozó kutatások hiánya miatt méltánytalannak tartottam a tanulmány szükségszerűen egyenetlen fogalmi és teoretikus kereteinek erőteljesebb kritikáját és a részleteiben is pontosságot követelő szakszociológiai közelítés érvényesítését. A vitaindító esszé műfaja nyilvánvalóan nem akar, és a magyar társadalomnak erről a szegmenséről szóló tudásunk állapota miatt, nem is tudna megfelelni e kettős kívánalomnak. Tiszteletben tartva a szerző problémaexponálásának a bátorságát és több évtizedes kutató teljesítményét úgy döntöttem, hogy a dolgozat logikájának a keretei között maradva fogalmazom meg észrevételeimet és a lehetőségek

szerint kerülöm a más fogalmak, teoretikus közelítések használatából és a szerzőétől különböző kutatási módszereimből és gyakorlatomból származható kritikát. Ezért választottam a széljegyzetek műfaját.

A NAGY KÉRDÉSEK

A dolgozat szerint a posztoszocialista átalakulás nagy társadalmi kérdései a békés átmenet megteremtése, az új gazdasági elit rekrutálódása, az állampárt lebontása és a (sokkal kevesebb közfigyelmet kapott) privatizáció voltak. Tegyük hozzá, hogy az értelmiségi közszereplők tartották ezeket „nagy” kérdéseknek. Azok is voltak. De az értelmiség természetrajza szempontjából talán mégis az a lényegesebb, hogy miért éppen az elitcsere került az elemzések és viták központjába? Egészen biztos, hogy úgynevezett nagy kérdéskörből még jó néhány megválaszolatlan maradt. Csak a példa kedvéért sorolom:

– Hogy lehet politikai demokráciát létrehozni, ha az állampolgároknak nincs alapfokú gazdasági autonómiája sem?

– Hogy lehet a szocialista államot lebontani, ha az egyének semmilyen vagy értékvesztett tulajdont, erőforrást kapnak az állam által korábban úgy ahogy ellátott közfeladatok pótlásához?

– Hogy lehet a településszerkezet (megkésett városfejlődés, vidéki dominancia) történelmi sajátosságait/hátrányait megváltoztatni?

Az 1989–1992 között több fórumon is zajló vita a polgárosodásról e kérdések egy részét megfogalmazta, de aztán a polgárosodásfogalom a társadalmi megvalósítás lehetőségeivel együtt kihullott a közgondolkodásból (hogy néhány évvel később üres politikai jelszóként jelenjen meg újra). A lehetséges „nagy kérdéseket” még oldalakon keresztül lehetne sorolni. A Szalai-dolgozat szempontjait követve véleményem szerint a legizgalmasabb probléma az, hogy miért az elitcsere vált „nagy kérdéssé” a hasonlóan „történelmi” kérdések közül a politikai rendszerváltás időszakában. Az egyik lehetséges válasz a rendszerváltásnak nevezett folyamat intellektuális megalapozásában, helyesebben előkészítetlenségében adható meg. A közép-, kelet-európai szocialista, kommunista rendszerek felbomlásának egyik jellegzetessége, hogy intellektuális és társadalmi értelemben sem voltak előkészítve. Szalai korábbi műveinek és a Szelényi–Eyal–Townsend-elemzéseknek is sarkalatos eleme, hogy a szocializmus utáni kapitalizmus létrehozása nem a burzsoázia projektje volt, mivel tőkeerős vállalkozói réteg a nyolcvanas években sehol sem jöhetett létre. A magántulajdonon alapuló tőkés gazdaság létrehozása abban az értelemben társadalmilag előkészítetlen volt, hogy az átalakulást irányító eliteknek kellett, döntően jogi-politikai eszközökkel, a tőkésosztályt létrehozni. Úgy gondolom, hogy a rendszerváltás és az új rendszer kiépítése intellektuálisan sem volt előkészítve. A rendszerváltást végrehajtó csoportok (ellenzékiek és az állampárt

káderei) országonként változó megegyezéseikkel és kompromisszumaikon keresztül létrehozták az új rend jogi alapjait és lehetővé tették a privatizációt, de ezt önmagában a rendszerváltás intellektuális-stratégiai előkészítésének tekinteni aligha lehet. Az új rend intellektuális megalapozásnak többek között a társadalmi nyereséget és veszteséget racionálisan tervező és azt menedzselő, a szükséges sokoldalú modernizáció forrásait feltáró és az európai, atlanti integráció és globalizáció következményeivel is számoló stratégia lett volna, amelyet a rendszerváltás előtt és után sem dolgozott ki a térség intellektuális elitje. Hogy mi volt akkor a (társadalmi) szerepe a rendszerváltás előtt, után és napjainkban? Szalai erre azzal válaszol, hogy kiszolgálja az új burzsoáziát. Erre egy másik széljegyzetben visszatérek majd, itt csak annyit jegyeznek meg, hogy az elitekre vonatkozó empirikus felvételek adatai szerint a kulturális elit sokkal kevésbé és lassabban cserélődött, mint a gazdasági vagy a politikai elit. Jellegadó csoportjai a nyolcvanas évekből jönnek, felemelkedésük és intellektuális teljesítményük jó és rossz értelemben is a késő kádárizmus bomló korszakát és a rendszerváltás első éveit tükrözik. Az értelmiségi elit cserélődése és intellektuális megújulása nem volt igazán gyors és látványos, és ha voltak olyan csoportjai az elmúlt két évtizednek, amelyek befolyásvesztés árán ugyan, de meg tudták őrizni társadalmi pozícióikat, azok közé sorolhatjuk az elitértelmiséget is. Intézményeit kisebb átalakítás árán fenn tudja tartani, teljes pályamódosításra kevesen kényszerültek, értékeit meg tudta őrizni, saját utánpótlásának a kiválasztását az ellenőrzése alatt tartja, intellektuális teljesítménye nem tükröz radikális megújulást. A Szalai dolgozatában szereplő láttelel lényegesebb tételeivel nincs vitám, viszont az értelmiség körüli gondok okát én inkább a társadalmi pozíció konzerválásának az értelmiségi törekvéseiben és nem a tőke szolgálatában látom. Nem vagyok teljesen biztos abban, hogy a piaci és kvázi piaci viszonyokhoz alkalmazkodó, pozícióőrzéssel elfoglalt értelmiség nyitott vagy akár képes a Szalai által igényelt szellemi megújulásra.

ÉRTELMISÉGI MAGATARTÁSMINTÁK

Ennek a fejezetnek a nyitó gondolatát nem értem. A dolgozat szerint az értelmiség és politikai és gazdasági elit „összefonódik”. Nem tudom értelmezni, hogy az „összefonódás” mit jelent. Az értelmiség jelentős része állami, tehát a politikai elit kontrollja alá tartozó forrásokból vagy a politikai klientúra részeként jut a megélhetéséhez és értelmiségi tevékenységéhez szükséges összegekhez. Az egy állásból származó jövedelem vagy az értelmiségi intézmények állami finanszírozása ennek a töredékét sem fedezi, ezért az értelmiségi gyakran kerül alárendelt helyzetekbe, pályáznia, előszobáznia kell, különféle olyan projekteket és megrendeléseket szerez és lát el, amelyhez nem mindig van kedve. A piac elég szűk, sok értelmiségi szakma esetében nem is működik.

A gazdagabb vállalkozók egyre több díjat alapítanak, amelyek odaítélése nem feltétlenül találkozik az értelmiségi értékítéletével. Nem látom be azonban, hogy ez az értelmiségi elitek és a politikai osztály vagy a gazdag vállalkozók „összefonódásához” vezetett volna. A politikai és gazdasági elit aligha kíván „összefonódni” a vezető értelmiséggel, ahogy a dolgozatban megjelenik. Egészen biztosan nem akarja hatalmát és befolyását megosztani. Úgy gondolom inkább egy összetett legitimációs játékról van szó inkább, amelyben a politikai és gazdasági hatalom birtokosai felhasználják esetleg megveszik a szükséges értelmiségi legitimitást teremtő képességet és szaktudást, ami semmi esetre sem eredményez hatalmi összefonódást. Tényleges hatalomhoz az értelmiség nem jut, vagy ha igen, csak akkor, ha az egyetemi katedrát vagy más értelmiségi státuszt politikai karrierre, gazdasági elitpozícióra váltja (ha tudja). A politikai és különösen a gazdasági elit időről időre „reformokat” próbál keresztülvinni a kulturális és oktatási intézményekben és reform címen elvonja az állami forrásokat, de az értelmiség és a többi hatalmi csoport legitimációs együttműködése ennek ellenére tovább működik. Ennek az okát én legalábbis összetettebbnek látom, mint ahogy az a dolgozatban megjelenik. Nem hiszem, hogy burzsoázia ördögi terveket főzne ki az értelmiség sanyargatására- nagyon valószínű, hogy ez egyszerűen nem érdekli. Az értelmiségi elit meg tudta és meg tudja védeni intézményi és egyéni érdekeit és sajátosan kiváltságos társadalmi pozícióját. Elfogadva a Szalai dolgozat kritikai látásmódját az értelmiségi elit szellemi teljesítményéről én annak okait inkább keresném az értelmiség kollektív pozícióőrzésének következményeiben, mint gazdasági és a politikai elit mesterkedéseiben. Nem gondolom ugyanis, hogy az értelmiségi elit asztalfiókjai tele lennének zseniális, kiadatlan művekkel és nem látom, hogy az értelmiség rendre kidolgozná a nagyon rossz helyzetben levő gazdaság és a kétségbeejtő társadalmi problémák valóságos és az adott politikai és gazdasági környezetben is végrehajtható reformintézkedéseit. Az tapasztalom inkább, hogy az értelmiségi elit meg tudja őrizni társadalmi pozícióját, de ez egy nem egyértelmű szabályok szerint bonyolított játszma része, aminek a következménye, hogy a társadalmi pozíció, jövedelem és befolyás nem közvetlenül kapcsolódik az értelmiségi teljesítményhez. És ennek nagyon súlyos következményei lehetnek.

„Az értelmiségi tevékenység piacosítása egyet jelent korábbi rendies szerveződésének felbomlásával” írja a szerző. Én viszont azt gondolom, hogy az értelmiségi tevékenység elmaradt piacosítása éppen az értelmiség rendies szerveződésének a fennmaradását váltotta ki. Piacosításon itt az értelmiségi teljesítményhez kötött pozíciókat és javadalmakat értem, aminek az említése is gyakorta heves ellenkezéshez vezet. A magyar viszonyok között nem mindig egyértelmű, szabályozott és mérhető, hogy az elit értelmiségi munkabérek, jövedelmek jelentős részének mi az ellenértéke. A szellemi alkotómunka mérése nem egyszerű feladat, de nagyon sok európai és nem európai országban konszen-

zussal működtetnek olyan rendszereket, amelyekben a teljesítmény és jövedelmezés kapcsolata teljesen világos és átlátható. Ez a valóságos és kvázi piac elemeit ötvözi, amelyben a publikációnak, a kutatási projektnek, az egyetemi előadásnak, az intézményi rangsoroknak meghatározott helye van, ami állandóan változik. Nálunk az értelmiségi pozíciók rendies szerveződésének éppen a teljesítményelv megkerülése illetve rendies módon történő megvalósítása az oka. A mérhetővé tett valódi teljesítmény jellegű pótlása álteljesítménnyel és megegyezéses, csoport vagy klán értékkel az elitértelmiség rendies védekezése. Az is igaz ugyanakkor, hogy a teljesítményelv nehezen érvényesíthető a jelenlegi értelmiségi javadalmazások és intézménytámogatások megtartásával. Nagyon nehéz bármilyen teljesítménymérést elfogadtatni, ha annak nincs igazán tétje. Az értelmiségi elitnek pontosan tudják, hogy az adminisztratív úton létrehozott reformok következményeit hogy lehet semlegesíteni és megkerülni, erről a dolgozatban Szalai is ír. A versenyzés kényszere, ami minden valódi alkalmazott teljesítményelv kimondott és kimondatlan velejárója, nem igazán ösztönöz, ha nincs a nagyobb teljesítménynek jelentős hozadéka. A verseny és teljesítményelv következetes érvényesítése a rendi módokon szerveződő elitértelmiség érdekeivel ellentétes. A nyolcvanas évek rendi értelmiségi világhoz hozzászólt, változtatásra később sem ösztönzött értelmiség egy nagyobb része valószínűleg erre a váltásra már nem képes és nem is alkalmas. A dolgozat értelmiségi piacokról beszél. Szerintem ez döntő tévedés: az egyetemek és az akadémia nem piaci rendszer szerint szerveződik, a média elit és a Szalai által szolgáltató elitnek nevezett „szakértői” elit tevékenységében is több a kvázi piaci mint a piaci elem. Szalai maga elemzi meggyőző erővel, hogy a három elitértelmiségi csoport a politikai és a gazdasági eliteknek alárendelt és kiszolgáltató. Ez esetben pedig tevékenységét piacinak tekinteni nem lehet.

FOGALMAK

A dolgozat vitájában is elmondtam és széljegyzeteimben is újra hangsúlyoznom kell, attól tartok, hogy a használt fogalmak egy részét az olvasó nem tudja értelmezni és félő, hogy ennek a dolgozat mondanója is áldozatul esik. Szalai társadalomtudományi munkássága kétségen kívül önmagában egész értelmezési keretét kínálja a poszt-szocialista társadalom hatalmi viszonyainak. Attól tartok azonban, hogy a konstrukció számos eleme az olvasók jelentős része számára inkább tűnhet metaforikusnak mint racionálisan értelmezhetőnek. Nem világos a szerző korábbi műveinek az ismeretében sem teljesen mit jelentenek többek között a következő fogalmak: újkapitalizmus, szuperstruktúra, félperifériás állapot, a nagytőke túlhatalma, világtudományosság. E fogalmaknak metaforikus tartalma van és erős képzelőerővel értelmezni lehet a szöveggörnyezetből

jelentésük lényeges elemeit. Az értelmiség fogalom használata azonban zavaró félreértésekre adhat alapot. Nem Konrád és Szelényi értelmiség fogalmának alkalmazására gondolok, hanem arra, hogy a dolgozat nyilvánvalóan a társadalomtudományi értelmiségről, annak is inkább a szociológus, politológus és közgazdász csoportjairól szól. Egy építész, régész, orvos vagy zeneművész, aki éppolyan jogon tarthatja magát az értelmiségi elit tagjának, nem biztos, hogy érti vagy saját (csúcs)értelmiségi csoportjára értelmezni tudja a dolgozat gondolatmenetét.

KRITIKAI ÉRTELMISÉG

A kritikai értelmiség a dolgozat kulcsfogalma. *„növekedni látszik az egyelőre hallgató, de egyre inkább kritikailag gondolkodó és függetlenségre vágyó értelmiség tábora is. Vagyis az értelmiség aspirációi és kötődései szempontjából minden korábbinál erősebben differenciálódik.”... A piaci „értelmiséggel” szemben születik meg lassacskán a kritikai értelmiség csekélyke tábora. A kritikai értelmiség három fontos tulajdonsággal írható le. Egyrészt – amennyire ez lehetséges – kívül áll a hatalmi mechanizmusokon, független azoktól az erőktől, melyek e mechanizmusokat működtetik. Másrészt a kritikai funkció betöltésére csakis azok predesztináltak, akik képesek a gazdag társadalomismeret és az elméleti igényesség ötvözésére. Vagyis itt éppen azokról van szó, akikről a korábbiakban, mint kirekesztettekről szóltam. Végül, de nem utolsósorban –...a kritikai értelmiség lényegéből következően tagadja az értékmentes tudományos megközelítés lehetőségét.*

A meghatározás harmadik elemével – az értékmentes tudomány kritikája – széljegyzeteimben nem foglalkozok. A „függetlenségre vágyó” nem igazán racionális fogalom. Nem tudom még ebben a szöveggörnyezetben sem, hogy mi a jelentése. Nem tudom értelmezni a piaci értelmiséggel szemben megszülető kritikai értelmiség kitélt sem, mert akiket én a kritikai értelmiség képviselőinek gondolok, úgy tűnik, saját piacukat teremtik meg kritikai értelmiségi ethoszokkal. Szalai szerint marginalizáltak és minden hatalomtól távol tartják magukat. Akikre én a dolgozat leírásai alapján kritikai értelmiségiként gondolok, azok nem marginalizáltak. Műveik megjelennek, állami forrásokból fizetett értelmiségi munkahelyeken dolgoznak vagy más módon részesednek a közjavakból. A médiában, legalábbis a sajtóban, a rádióban nyilvánossághoz jutnak. Társadalmi helyzetük sokak szemében kivételes. Nagyobb értelmiségi csoportokban valóságos hatalomként értelmezhető befolyással rendelkeznek.

A gazdag társadalomismeret és elméleti igényesség a rosszindulatú kritikákban könnyen helyettesíthető az ideologikussal. Ezt azzal lehetne kivédeni, ha Szalai következő műveiben nevének nevezi kit és miért tekint a kritikai értelmiség tagjának. Ugyanígy pontos és azonosítható leírás vehetné elejét a „piaci értelmiség” azonosítási félreértéseinek. Tartok tőle, hogy a konkrét, nagyon

világos és pontos elemzések és értelmiségi szerepazonosítások hiányában a kritikai értelmiség felemelkedésének vágyképét a rendi értelmiség érdekérvényesítési törekvéseként is értelmezni lehet. Várjuk ezért a részleteiben is pontos és világos, a szereplők, intézmények egyértelmű megnevezését is tartalmazó újabb Szalai tanulmányt vagy könyvet.